

Förstudie inför totalinventering av fruktodlingarna i Urshult

LÄNSSTYRELSEN
I KRONOBERGS LÄN

Förstudie inför totalinventering av fruktodlingarna i Urshult

ISSN 1103-8209, meddelande nr 2010:16

Text: Helén Knutson

Foto: Arkivfoto, Hembygdforeningen Gamla Urshult, omslagsfotot från specialskyltning i Göteborg 1948

Utgiven av:

Innehållsförteckning

Sammanfattning	4
Inledning	5
Syfte och organisation	5
Historik	6
Tidigare inventeringar och projekt	11
Nuvarande projekt	13
Befintligt inventerings- och kartmaterial	15
Metod, avgränsning och resultat	17
Provinventering	21
Tidsåtgång för inventeringen	24
Referenser	25
Bilagor	25

Sammanfattning

Syftet med förstudien var att ta fram ett underlag för en totalinventering av fruktodlingarna i Urshult. Historiken över fruktodlingarnas utveckling är en sammanställning som hittills inte funnits om Urshult. Utan Hembygdsföreningen Gamla Urshult och det arkivmaterial som de systematiserar och digitaliserar, hade den historiska bakgrunden i förstudien inte blivit så omfattande. Arkivet är unikt och ligger och väntar på att studenter eller forskare från alla möjliga ämnesområden ska ta sig an det och bearbeta innehållet. Då först kan en mer gedigen historik över fruktodlingen i Urshult skrivas.

Urshultsborna har varit mångsysslare, förutom frukt och bär har försörjningen skett genom en rad bisysslor. Utmärkande är alla de olika ekonomiska föreningar som odlarna startat upp och drivit. Något stort bolag har inte varit verksamt i Urshult, utan det är folket själva som i olika ekonomiska föreningar drivit fruktförädlingsindustri, handel och utveckling. I nuläget finns en sådan förening kvar, Urshultsodlarna.

Flera tidigare inventeringar och projekt har uppmärksammat området, hittills har ängsfruktodlingarna i kärnområdet norr om Urshult varit mest i fokus. Verkligheten är dock sådan att även fruktodlingarna på åkermark försvinner och de har också gett karaktär åt det unika landskapet. Det är mer än 60 år sedan storhetstiden för fruktodlandet, men än finns det möjlighet att dokumentera spåren i naturen och de minnen människor bär från den tiden.

Styrgruppen för förstudien representerar en rad kompetenser, vilket också märks i ambitionen med inventeringen. Såväl natur- som kulturvärden och hantverket kring fruktodling utgör grunden. Resultatet ska finnas tillgängligt för allmänheten på hemsidan och inom Länsstyrelsen kommer inventeringen vara användbar för t.ex. miljömålsuppföljningen. Inventeringen kan genomföras efter viss revidering med jämna tidsintervaller och bevaka att antalet hektar ängsfruktodling och beskurna träd upprätthålls. Någon strategi för att uppnå miljömålet att bevara de lokala fruktsorterna i Urshult har hittills inte lyckats ta form. Kanske även detta mål kan bevakas genom uppföljande inventeringar. Riksantikvarieämbetets utredningsområde för bildande av riksintresse för kulturmiljövård blir genom inventeringen väl utrett och får fördjupad och säkerställd information.

En totalinventering av de rester som finns kvar av ett unikt yrke som format ett säreget natur- och kulturlandskap är utan tvekan av största vikt att dokumentera och analysera. Förstudien visar på de olika projekt som redan pågår samt är på väg att startas upp. Det finns kraft och intresse i bygden att stoppa den nedåtgående trenden för fruktodlingarna genom anpassning till vad marknaden på 2000-talet efterfrågar. Länsstyrelsen vill med inventeringen ge bygden kunskap, identitet och stolthet över sin historia samt verka för att nya former av verksamheter kommer till som bär området in i framtiden.

Inledning

I norra Urshults socken vid sjön Åsnen finns ett unikt kultur- och naturlandskap. Här vårdas ålderdomliga fruktodlingar på stenbundna ängar och åkerrenar vid sidan av moderna fruktodlingar på raka led i åkermark. Bygden har de senaste århundradena utmärkt sig som ett frukt- och bärodlarområde. En nedåtgående trend av odlingarnas omfattning märktes på 1950-talet och håller tyvärr i sig. Under 1920-talet fanns det runt 500 leverantörer av frukt och bär, idag finns det bara ett 30-tal.

I det regionala miljömålet "Ett rikt odlingslandskap" (nationellt miljökvalitetsmål) innebär delmål 4.1 att bevara länets idag skötta ängsfruktodlingar så att de år 2010 omfattar 30 ha och 3000 beskurna träd. Samtliga lokala fruktsorter i Urshultsområdet ska bevaras.

Länsstyrelsen har under ett tjugotal år uppmärksammat de unika ängsfruktodlingarna i Urshultstrakten. Det regionala delmålet tillsammans med de åtgärder som Länsstyrelsen vidtagit under årens lopp inom området är uttryck för en stark vilja att bevara de unika odlingarna runt Urshult. Den planerade totalinventeringen skulle innebära en mer omfattande situationsbild av fruktodlingarna i nutid och dessutom en unik möjlighet att dokumentera de spår från en svunnen storhetstid som ännu lever kvar i landskapet och i människors minnen.

Syfte och organisation

Förstudien ska utreda förutsättningarna för en eventuell totalinventering under 2011-2012 av fruktodlingarna i Urshult. I denna ska val av metoder redovisas och motiveras liksom avgränsningar och tekniska förutsättningar. Tidsåtgång och budget, se bilaga 1, för inventeringen ska uppskattas samt en bedömning göras huruvida en totalinventering kan komma att bidra till områdets bevarande som fruktodlarbygd.

Studien syftar också till att få grundläggande information om fruktodlingens historiska utveckling och ge en bild av vilka insatser som tidigare gjorts för att bevara området. Länsstyrelsen har hos Riksantikvarieämbetet ansökt om bildande av riksintresseområde för kulturmiljövård, inventeringen ska därför fördjupa och säkerställa ett kunskapsunderlag över områdets värden. Inventeringen ska också ge möjlighet till kontinuerlig miljömålsuppföljning.

Förstudiens historiska bakgrund har inga anspråk på vetenskaplig status utan är en sammanställning av muntliga uppgifter, tidningsartiklar och andra sekundära källor.

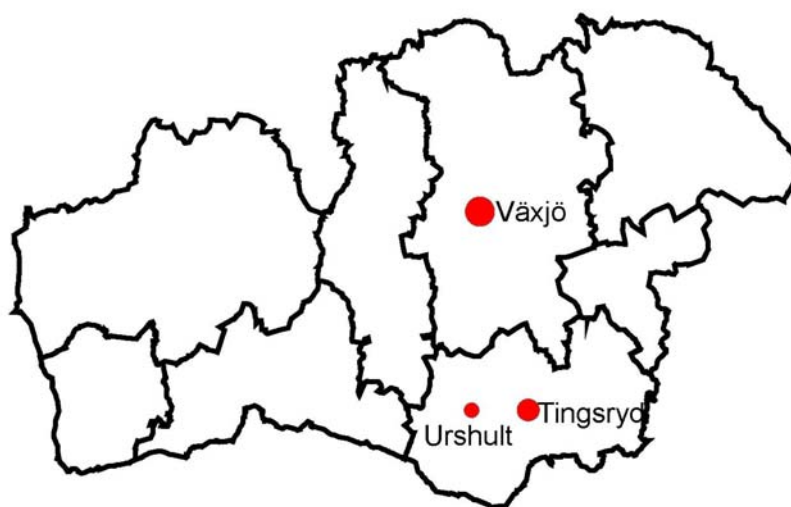
Begreppen ängs-/åkerrensfruktodling respektive åkerfruktodling finns definierade i bilaga nr 2.

Styrgruppen för förstudien består av länsantikvarie Heidi Vassi, funktionsledare naturvård Elisabet Ardö, lantbrukskonsulent Malin Fernholm, miljömålsamordnare Louise Ellman-Kareld och från Göteborgs universitet Allan Gunnarsson och Pierre Nestlog.

Förstudien utförs av Helén Knutson, naturvårdshandläggare, och finansieras genom Länsstyrelsens kulturmiljöanslag för år 2010.

Historik

I Urshultstrakten finns speciella förutsättningar för fruktodling. Geografiskt är Åsnens utjämnande effekt på klimatet en gynnsam faktor, men även de topografiska förutsättningarna med stenbundna sluttningar mot sjön. Här finns inte möjligheter till storskalig jordbruksdrift. Små jordbruk och mångsyssleri har alltid varit utmärkande för området. Fruktodling har varit en av flera inkomstkällor för befolkningen.

Det är osäkert när de första fruktträden kom till Urshult. Kanske var det genom en hemvändande viking eller möjligen genom en medeltida europeisk munk som besökte någon av de gårdar som kyrkan ägde i trakten, t.ex. Munkanäs.

Den första kända fruktodlingen i området kom till på 1630-talet, då en fruktträdgård anlades på Grips-Vembo. Under 1700-talet ökade odlingarna i omfattning och av 1800-talets skifteshandlingar framgår, att så gott som varje bonde hade en eller flera fruktodlingar på ängs- mark. Vildaplarna som växte upp på ängen utgjorde grunden, på stammen inympades olika fruktsorter. Förutom frukten var höet som slogs med lie viktigt för brukaren och hans kreatur. Genom skifteshandlingarna kunde regleras att en bonde som vid skiftet i byarna avträdde mark fick plocka frukt under några år efter flytten och ta med sig de unga träden till sin nya mark. Småbönder och torpare var föregångare och ympade in nya sorter efter hand som tillgängligheten ökade. Vid 1800-talets slut odlades lokala fruktsorter vid sidan om de nationellt vanliga fruktsorterna för tiden. Hushållningssällskapet var den förbindande länken och introducerade en rad nya sorter till odlarna. Man stimulerade odlandet och nytänkandet genom att utdela belöningar till nitiska odlare.

Sveriges Pomologiska Förening bildades år 1900, vilket bidrog till utvecklingen av fruktodlingarna. Genom årsböcker, tidskrifter och kurser spred föreningen kunskap om nyheter inom ämnet, vilket fick

stor betydelse för näringen, ofta i samarbete med Hushållningssällskapet.

Kapten Klingspor köpte 1899 Sånahult Storegård som senare blev Kurrebo, eftersom kaptenen hade smeknamnet Kurre. Klingspor byggde Kurrebo år 1900 och lät plantera 3000 fruktträd under sin tid på gården. Han var en förgrundsgestalt för fruktodlarna i Urshult och verkade mycket för att marknadsföra bygden. Han skrev en rad artiklar i olika tidskrifter. Gården köptes 1942 av Hushållningssällskapet men sedan 1996 ägs den av Tingsryds kommun och förvaltas av stiftelsen Kurrebo som en idé- och visningsträdgård.

Fruktbeskärningskurs i Urshult februari 1919.

Vid 1800-talets mitt var handeln i Växjö med frukt från Urshult betydande. Uppköpare mötte upp från när och fjärran, affärerna tycks ha blomstrat. Efter att järnvägslinjen mellan Karlshamn och Vislanda öppnades 1874, dröjde det inte länge förrän uppköparna istället etablerade sig i Ålshult. Odlarna kunde frakta sina skördar med båt dit över Åsnen eller med häst och vagn på landsvägen. Även den nya järnvägslinjen Växjö- Tingsryd (Ronneby) gav upphov till en ny uppköpsort i Kvarnamåla.

Järnvägslinjen Hönshylte- Kvarnamåla startade år 1901 och förband Urshult med nämnda två större järnvägslinjer genom såväl gods- som persontrafik. Orten fick tre järnvägsstationer utmed linjen; Sjöryd, Urshult och Rössmåla. År 1911 levererades drygt 1 000 ton frukt i järnvägsvagnar. Järnvägens tillkomst var avgörande för Urshults utveckling både vad gäller försäljning av frukt inom landet och export samt den växande förädlingsindustrins behov av ett fungerande distributionsnät. Sista godståget gick 1971 och året efter revs linjen.

Järnvägen och de olika stationerna utmed linjerna gav upphov till odlingar även utanför kärnområdet norr om Urshult. Omlandet kom också att präglas av fruktodling och leverantörer drygt en mil från Urshult var ingen ovanlighet.

Frukten såldes som råvara fram till 1915, då fruktförädlingen startade i Urshult genom ett kok äppelmos i Möllekullahandlaren Gunnar Nilssons källare. Tillsammans med sin bror, Knut Ragnar Stanler, startade han Urshults fruktbolag 1916. En industriell förädlingsindustri växte snabbt fram med tillverkning av mos, saft, sylt, cider etc. Inte bara äppelprodukter utan även andra frukter och olika bärsorter ingick i tillverkningen. Redan 1918 förädlades 1 000 ton till olika produkter och företaget hade över 100 anställda.

Personal Urshults Fruktbolag 1919.

Fruktbolaget ombildades 1920 till Svenska fruktföreningen UPA. Odlare och andra intresserade kunde köpa andelar i föreningen som därmed drevs som en ekonomisk förening. Elektrisk drift inrättades 1925 och med nya maskiner var tillverkningskapaciteten 50 000 kg fruktmos per dag. Under det året fanns det 497 fruktodlare och leverantörer. Obefintliga investeringskostnader och stora möjligheter för avsättning gjorde att bygden fick ett ekonomiskt uppsving. På 1920-talet fanns vissa svårigheter med klimat, skadeinsekter och låga priser. Men från 1930-talet och fram till 1950-talet hade Urshult sin riktiga storhetstid. Under krigsårens kalla vintrar frös många av träderna på ångar och utmed åkerrenar och nyplantering på åkermark blev allt vanligare. Många odlare övergav sina perifera odlingar i skog och ångar och koncentrerade dem intill bebyggelsen. Lönsamheten sjönk dock under 50-talet och frukten ersattes eller kompletterades med jordgubbsodlingar som blev väldigt omfattande fram till 1980-talet, då salladskålen tog över som populär och inkomstbringande gröda. Förädlingsindustrin upphörde 1972, därefter har endast råvara sålts.

I Urshultsbygden växte det under 1930-talet fram nio fruktodlarsföreningar med sammanlagt 500 medlemmar i olika byar i trakten. De ordnade utbildningar om fruktförpackning, beskärning, ympning och så småningom även besprutning. Föreningen köpte ofta en gemensam spruta för bekämpning av skadedjur och sjukdomar. Föreningen hade egen trädskötare och sprutförare som ansvarade för skötseln av fruktträd.

Vid sidan om fruktodlingen hade många en biodling och 1946 inträffade den stora bidöden, orsakad av DDT-besprutningen i frukt-

odlingarna. Det var två år före Nobelpriset delades ut till skaparen av DDT-preparatet.

M. L.-Fruktträdsprutor

— FOR HAND. & MOTORKRAFT —

MOTORSPRUTOR
typ K. 12 och K. 5, med 330
resp. 200 och 100 liters vätske-
kärl.

HANDSPRUTOR
N:o 1 och 2, med 100 resp. 50
och 30 liters vätskekärl.

Handsprutorna även lämpliga
för kalkning.

A.-B. M. LUNDGREN'S GJUTERI
Tel. 418 HALMSTAD Tel. 449

Reklam i programbladet vid Skördefesten 1937.

Odlarföreningarna i byarna upphörde under 1940- och 50-talet och medlemmarna gick istället med i "Urshults fruktintressenters samorganisation" som var en paraplyorganisation innehållande fruktindustri, odlare och handel. Initiativtagare och ordförande var Gustaf Martinsson som var inblandad i de flesta föreningsbildningarna i trakten. Försäljning av frukten förekom dock inte i odlarföreningarna. Istället bildades på 1930-talet de ekonomiska föreningarna "Kronoberg läns frukt- och trädgårdscentral" och "Värends frukt- och bär-odlarförening". De gick i slutet av 1970-talet ihop till Värends bär- och trädgårdsprodukter, idag kallad Urshultsodlarna med 55 medlemmar, ca 30 av dem leverantörer av frukt, bär eller grönsaker. Medlemstalet sjunker, lönsamheten är låg och medelåldern ökar. Det finns en handfull yrkesodlare på heltid. Största produkten för försäljning är plommon. Flera mindre grossister köper frukt och bär men den största uppköparen är Äppelriket i Kivik.

Livet i bygden har präglats starkt av fruktodlingen. Den första skördefesten ägde rum hösten 1937 och årligen utsågs en äppelkung som hyllades i karnevalståget. Blomningsfester genomfördes från 1938, då hyllades en Pomonagudinna från trakten. Under 1960-talet upphörde festerna men återupptogs som en gemensam festlighet på våarna under perioden 1980-2000.

Blomningsfesten 1938.

Äppelkungens följe vid skördefesten 1937.

Odlarna ordnade och deltog i fruktutställningar och tävlingar, medaljer och priser utdelades. Av Svenska Handelsträdgårdsförbundet erhöles t.ex. guldmedalj 1953 för de fina fruktodlingarna.

Fruktutställning vid skördefesten 1938.

Fruktodling är säsongsbetonat och kombinerades ofta med andra inkomstkällor. Fisket i Åsnen var väldigt betydelsefullt, liksom jordbruket som bedrevs på gårdarna. Biodling och jakt rymdes också inom gården och dessutom var produktionen av fruktlådor viktig som bisyssla. Arbete inom förädlingsindustrin blev ett komplement under 1900-talet.

Packning av frukt, Fruktcentralen 1935.

Tidigare inventeringar och projekt

Under Ängs- och hagmarksinventeringen som i Tingsryds kommun genomfördes 1991 uppmärksammades de unika ängarna med fruktträd i Urshultstrakten, vilket ledde till framtagandet av en Nationell bevarandeplan.

Staten inrättade vid den här tidpunkten flera bidragsformer för att dämpa den ökande igenväxningstakten av värdefulla landskapsmiljöer i landet, så kallade "Vårdåtgärder i odlingslandskapet". NOLA, Naturvårdsåtgärder i odlingslandskapet (höga biologiska värden) och KOLA, anslag för Kulturlandskapsvård (höga kulturvärden) samt LOLA, anslag för Landskapsvård. NOLA- och LOLA-bidragen med tillhörande åtgärdsplaner började upprättas 1991 för de mest värdefulla miljöerna från ängs- och hagmarksinventeringen, några ängsfruktodlingar uppfyllde kriterierna.

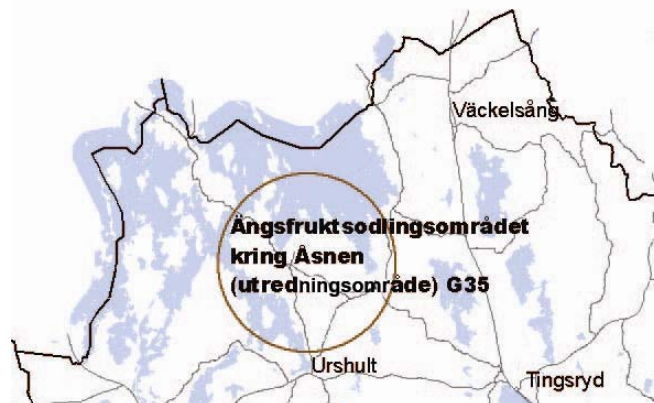
Tillsammans gav de här olika bidragen upphov till Länsstyrelsens fleråriga projekt "Ängsfruktodlingar i Urshultsbygden". Det första delprojektet innebar en inventering i projektet "Ängsfruktodlingar i Urshultsbygden under 1992-93" på initiativ av Länsstyrelsen och Tingsryds kommun. Den genomfördes av Vemboögruppen, en ideell grupp med representanter från Hembygdsföreningen Gamla Urshult, Hushållningssällskapet som då var ägare till Kurrebo, Kärrasands Bygdegårdsförening samt en fristående projektsekreterare som var anställd på Tingsryds kommun. Vemboögruppen utförde inventeringen tillsammans med 37 intresserade ängsfruktodlare som samlade

in information från sina fastigheter. Kartläggning och dokumentation om status, antal träd och sorter, skötsel genom slåtter, bete m.m., finns samlat i rapporten med ett faktablad för varje fastighet med information samt kartor. Resultatet blev totalt ca 50 ha ängsfruktodling och 5 390 träd fördelat på 37 brukare. Utöver de inventerade områdena har fastigheter, som inte anmält intresse för inventeringen, uppmärksamats men ej utretts i inventeringen. Totalt gäller det 11 st. fastigheter. Länsstyrelsen upprättade kartor, i samarbete med Smålands museum, som redovisar markanvändningen på 1800-talet. Syftet var att kunna jämföra ängsfruktodlingarnas förekomst då med vad som finns i landskapet i nutid.

Det andra delprojektet gällde att praktiskt och ekonomiskt stötta brukarna av ängsfruktodlingar. Under 1993 började restaurering av vissa odlingar genom NOLA-, LOLA- och KOLA-anslag. Under 1994 gjordes mera omfattande insatser för att rädda ängsfruktodlingarna. Markägarna erbjöds dels praktisk hjälp med restaurering, dels ett bidrag till dem som redan hade välskötta och hävdade ängsfruktodlingar. Hushållningssällskapet ledde arbetet, 11 st. igenvuxna odlingar röjdes därför under 1994 med ALU-arbetslag. Projektet finansierades med medel från Länsstyrelsen, Länsarbetsnämnden och Tingsryds kommun och pågick från maj till november det året. Det blev också möjligt för brukare att söka femårigt stöd för skötsel eller restaurering av ängsfruktodlingar genom Länsstyrelsens Kulturmiljöenhet. Under 1995 hade totalt 29 odlare stöd för vården av sina ängsfruktodlingar, antingen genom KOLA-, LOLA- eller NOLA-bidrag.

Den tredje projektetappen skedde under 1995, Odlingslandskapets år, och inriktade sig mest på spridning av information. Länsstyrelsen bidrog till att tre informationstavlor med broschyrer på tyska, engelska och svenska sattes upp i Ellenäs, Munkanäs och Kurrebo. En omfattande utställning planerades men blev dessvärre inte genomförd. Länsstyrelsen började 1995 undersöka förutsättningarna för en genbank på Kurrebo för de lokala äppelsorterna. Under våren 1996 anordnades av Länsstyrelsen en kurs i "Beskrivning och ympning av fruktträd i ängsfruktodlingar" under ledning av den lokale odlaren Erik Håkansson.

Länsstyrelsen ansökte 1995 hos Riksantikvarieämbetet om bildandet av ett riksintresseområde för kulturmiljö. Området är nu ett utredningsområde med benämning G 35.

Utredningsområde för riksintresse kulturmiljövård.

Länsstyrelsen fortsatte arbetet med att upprätta skötselplaner och träffa femårsavtal om ekonomisk ersättning när NOLA-, LOLA- och KOLA-bidragen efter hand avvecklades. Stöd från EU:s strukturfond Mål 5b Sydöstra Sverige inom ramen för 3.1 "utveckling och diversifiering av jord- och skogsbruk" utgick för delar av Länsstyrelsens arbete samt för brukarstödet från 1997 till 1999. Riksantikvarieämbetets bidrag till kulturmiljövård utgör sedan 1998 grunden för stödet till brukarna. Från 2001 utgår endast stöd för skötseln av träden, för markskötseln hänvisas till EU:s jordbruksstöd.

Nu, 2010, har 13 brukare avtal, vilket är en minskning mot år 2000, då 20 brukare hade avtal, se bilaga 3. Samtliga brukare är över 50 år, de flesta över 60 år och den äldste är 75 år. Två av dem utgörs av stiftelse/förening.

Landskapsprojektet, ett samarbetsprojekt mellan Riksantikvarieämbetet och företrädare för regional kulturmiljövård, beskriver ängsfruktodlingarna i Länsöversikten för Kronobergs län, i delregionrapporten och i de två byrapporterna för Fålaboda och Sånnahult som projektet resulterade i. Även andra byar i Urshult ingick i projektet men de rapporterna har inte färdigställts och tryckts upp.

Lantbruksenheten på Länsstyrelsen har länge arbetat med utvecklings- och informationsinsatser till frukt- och bär odlare. Genom olika projekt, UID (från 1995), KULM (från 2001) och nu Landsbygdsprogrammet (2007-2013) har enheten kontinuerligt riktat insatser mot Urshults frukt- och bär odlare. Samtliga projekt är finansierade av EU och svenska staten. Odlarna bjuds in till utbildningstillfällen, fältvandringar och inspirationsresor.

Med anledning av miljömålet att bevara de lokala fruktsorterna i Urshult upprättades 2002 en projektplan med syftet att anlägga en genbank i samarbete med stiftelsen Kurrebo. Foldern "Urshultsfrukt", en presentation av de lokala fruktsorterna, omfattades av projektet och trycktes 2003. Någon genbank blev det inte varken på Kurrebo eller Ellenäs av olika skäl.

Nuvarande projekt

- Kulturmiljövårdsbidrag med femåriga skötselavtal till ängsfruktodlare genom anslag från Riksantikvarieämbetet. Bidraget betalas ut årligen av Länsstyrelsen efter att brukaren redovisat sina skötselinsatser under året.
- Informationstavlorna från 1995 finns kvar i Ellenäs och Kurrebo.
- Landsbygdsenhetens utvecklings- och informationsarbete till frukt- och bär odlare vid tre tillfällen varje år.
- "Urshult - En frukt bärande historia" är namnet på det projekt som drivs av hembygdsförening Gamla Urshult genom Leader Sydostbidrag under 2009-2011 (www.kulturarvsforum.se). År 1938 beslutade Urshults turisttrafikförening att anslå pengar att samla material rörande Urshultsbygden. Denna samling tillhör nu hembygdsföreningen Gamla Urshult. Projektets syfte är att systematisera och tillgängliggöra de delar av arkivmaterialet, ca 60 000 – 80 000 dokument i form av böcker, handskrifter, uppsatser, tidningsnotiser, foton m.m., som handlar om Urshults frukthistoria. Projektidén är att förbättra förutsättningarna för fler utvecklingsprojekt genom att inventera, systematisera och digitalisera de delar av arkivet som innehåller bygdens fruktodlingshistoria.
- "Urshultsodlarna" är namnet på det Leader Sydost-projekt som nyligen inkommit med ansökan om bidrag. Ansökan är ännu inte färdigbehandlad på Länsstyrelsen. Projektet är tänkt att drivas av Urshultsodlarna och syftet är att öka produktion, förädling, efterfrågan och försäljning av frukt, bär och grönsaker från trakten vilket gynnar turism, identitet och landskapsbild.
- Forskningsprojekt om hantverk och landskapsförändringar i ängsfruktodlingarna. Hantverkslaboratoriet vid Göteborgs Universitet med bas i Mariestad (www.craftlab.gu.se) kommer under de närmsta två-tre åren att bedriva en studie av hantverkets metoder och variation i ängsfruktodlingarna med inriktning mot ympningsteknik, beskärning, gödsling, växtskydd, ängsskötsel med mera. I en mindre studie kommer även förändringarna i några av odlingarna under den senaste 20-årsperioden att kartläggas.
- AB Gyllengrip på Fålaboda Gård. Tre ägarfamiljer driver gården och planerar att starta produktion av must, cider och calvados. De har sökt ekonomiskt stöd på Länsstyrelsen men det är ej klart ännu.

Befintligt inventerings- och kartmaterial

Ängs- och hagmarksinventering 1991. Inventeringen ger information om flora, skötsel och status. Ängsfruktodlingarna är noterade i pappersoriginalet men ej omnämnda i GIS-skiktet. Inventeringen förvaras på Naturvårdsfunktionen.

Äng- och betesmarkinventering 2003. Inventeringen ger information om flora, skötsel och status. Ängsfruktodlingarna är noterade såväl i pappersoriginalet som i GIS-skiktet. Inventeringen förvaras på Landsbygdsenheten.

NOLA, Naturvårdsåtgärder i odlingslandskapet. Avtal med brukare för skötsel av områden i Ängs- och hagmarksinventeringen med speciellt höga biologiska värden. Avtalen började upprättas 1991 i Tingsryds kommun, några ängsfruktodlingar fyllde kriterierna. Åtgärdsplaner upprättades för markskötsel men inte för skötseln av fruktträden. NOLA-åtagandet var femårigt och ersattes därefter för ängsfruktodlingarna med kulturmiljövårdsbidrag, se nedan. Sista bidragsåret var 1997. Avtal och åtgärdsplaner förvaras på Naturvårdsfunktionen.

LOLA, Landskapsvårdande åtgärder. Avtal med brukare för skötsel av vissa uppmärksammade områden i Ängs- och hagmarksinventeringen. Avtalen började upprättas 1991. Åtgärdsplaner upprättades för markskötsel men också i viss mån för skötseln av fruktträden. LOLA-åtagandet var femårigt och ersattes därefter för ängsfruktodlingarna med kulturmiljövårdsbidrag, se nedan. Sista bidragsåret var 1998. Avtal och åtgärdsplaner förvaras på Naturvårdsfunktionen.

KOLA, Kulturlandskapsvårdande åtgärder och bidrag till kulturmiljövård. När NOLA och LOLA upphörde centralt och avtalsperioden för den enskilde brukaren löpt ut efter fem år, ersattes de efter hand av KOLA, från 1998 kallat "bidrag till kulturmiljövård". Nya åtgärdsplaner med mer omfattande bakgrund samt beskrivningar och kartmaterial började upprättas 1996. Avtal och åtgärdsplaner förvaras på Kulturmiljöfunktionen.

Vemboöinventeringen 1992-93, omfattar 37 brukare, ca 50 ha ängsfruktodling. Information om fruktsorter, skötsel, omfattning m.m. Finns som GIS-skikt. Inventeringen förvaras på Kulturmiljöfunktionen.

Kartor markanvändning 1800-tal, kartöverlägg till de ekonomiska kartorna som visar markanvändningen på 1800-talet samt beteckningen på Lantmäteriets akt. Skifteshandlingarna från storskiftet respektive laga skiftet utgör grunden och innebär skiftande årtal för kartorna i varje by, stor spridning mellan ca 1770-1870.

Kartöverläggen förvaras på Kulturmiljöfunktionen. Den tillhörande rapporten med en jämförelsestudie med dagens markanvändning är tyvärr försvunnen.

Storskiftet 1700-1800-tal, Skifteshandlingar i form av kartor och lantmätarens utredning om olika skiften och markanvändning på dem. De äldsta ängarna kan således spåras, osäkert om det finns uppgifter angående förekomst av fruktträd. Handlingarna finns tillgängliga på Lantmäteriet hemsida, Historiska kartor.

Laga skiftet 1800-tal, Skifteshandlingar i form av kartor och lantmätarens utredning om olika skiften och markanvändning på dem. Det förekommer att en reglering i skiftet skett angående fruktträden i trädgårdar och ängar. Markanvändningen kan spåras mycket väl. Handlingarna finns tillgängliga på Lantmäteriet hemsida, Historiska kartor.

Ekonomiska kartan 1948, skala 1:10 000, ytorna fotograferades under 1940-talets slut och kartan redigerades klart ca 1950. Mycket information kan utläsas i kartan. Träd utmed åkerrenar, ängsfruktodlingar och åkerfruktodlingar finns utmärkta. Kartorna finns inlagda i ArcGis, tyvärr bara fem av de ca 26 kartblad som bör ingå i inventeringen. På naturvårdsfunktionen finns tryckta kartor och de kan även studeras på Lantmäteriets "Historiska kartor" på internet. Länsstyrelsen har tidigare arbetat med kartan och digitaliserat områden med ängsfruktodling och fruktträd utmed åkerrenar på två av de fem kartbladen som finns tillgängliga i ArcGis. Återstår att även inventera åkerfruktodling och digitalisera denna. Övriga kartblad måste bearbetas manuellt eller scannas för digital bearbetning.

Kartan är en bra inventeringsgrund, eftersom fruktodlingarna vid den här tiden stod på sin höjdpunkt.

Ekonomiska kartan 1978, finns ej tillgänglig digitalt. På naturvårdsfunktionen finns tryckta kartor. Ger dock ingen information om fruktodling.

Fastighetskartan, 2003. I ArcGis är detta grundkartan upp till skala 1:15 000. Fastighetsindelningen uppdateras för Länsstyrelsen tre gånger per år. Åkerfruktodlingarna finns markerade på kartan.

Igelön. Inför planerna på att eventuellt bilda kulturresevat på Igelön utreddes bebyggelse, landskap och biologiska värden mycket omsorgsfullt. Utredningarna finns tillgängliga på Kulturmiljöfunktionen.

EU-stöd för jordbruksmark, två olika stöd kan förekomma för fruktodlingsytorna. Det ena är gårdsstöd och det andra är miljöstöd för slåtterängar och betesmarker.

Miljöövervakning gräsmarker, inventering 1995 med uppföljning 2006 av enstaka fastigheter. Materialet finns på Naturvårdsfunktionen.

Basinventering, områden inom Natura 2000. Inventeringen genomfördes 2004-2005, finns tillgänglig inom Naturvårdsfunktionen.

Metod, avgränsning och resultat

Inventeringsmetodiken som nedan presenteras i nio steg är framtagen i samråd med styrgruppen och med hänsyn till det presenterade källmaterialet i föregående kapitel. Ambitionen är att göra en inventering som täcker in kvalitativa bedömningar såsom skötsel, natur- och kulturvärden men även kvantitativt genom att visa på arealutvecklingen i jämförelsen av odlingsytorna 1950 och 2011, vilka utgör grunden för Urshults särpräglade landskapbild. Genom kompletterande intervjuer med markägarna ska ett unikt material tas fram där strukturomvandlingen för fruktodlandet tydliggörs. Inventeringen ska genom analys och databehandling ge information som ska komma allmänheten tillgodo samt utgöra ett fördjupat kunskapsunderlag över fruktodlingarnas utveckling från 1950 till 2011. En upprensning av inventeringen kan ske med regelbundna intervaller om t.ex. 10-20 år för att följa utvecklingen i området.

Inventeringsblankett och frågeformulär är framarbetade i styrgruppen, vars deltagare representerar en rad kompetenser inom naturvård, hantverk, kulturmiljövård och landsbygdsutveckling.

Det historiska källmaterialet i Storskiftet och Laga skiftet utgör således ingen grund för valet av inventeringsytorna. Materialet är jämförelsevis svårarbetat, då det kräver mycket inläsning av äldre handskrivna dokument och är alltför övergripande i sin information när det gäller fruktodlingar. Vid en utökad inventering gällande t.ex. de intressantaste resultaten av den här inventeringen, kan en komplettering med de historiska kartorna vara aktuell.

- 1) Före igångsättning krävs för inventeraren en uppstartsperiod med inläsning, tidsplanering m.m.
- 2) Urvalet- Kartinventering ekonomiska kartan 1950.
 - o Åkerfruktodling, yta
 - o Ängsfruktodling, yta
 - o Åkerrensfruktodling, yta

Ekokartbladen inventeras och markeras enligt ovan i separerade GIS-skikt. Kriteriet för att kartbladet ska inventeras är att både ängsfrukt- och åkerfruktodling finns på kartan. Det är detta som utgör Urshults unicitet och får därför utgöra avgränsning för inventeringen. Två alternativ finns. En omfattande studie med 26 kartblad som fyller kriteriet. I ytterområdena kan det gälla några enstaka fastigheter per kartblad. Se figuren till vänster.

Det andra alternativet innebär att studien koncentreras till kärnområdet norr om Urshult, då är det endast fem kartblad som inventeras. Kärnområdet har bedömts att vara det område där inventerade ängsfruktodlingar är belägna. Antalet fastigheter varierar således i de båda alternativen. I det första alternativet bedöms att ca 375 olika fastighetsskiften, uppskattningsvis 300 fastigheter inventeras medan det andra alternativet innebär ca 180 skiften eller 150 fastigheter. Det första alternativet är således ett mer omfattande alternativ, men även om det är mer kostsamt, förespråkas

detta av styrgruppen, då alternativet ger en unik möjlighet att även studera Urshults omland och dess utveckling.

GIS-skikten kan sammanställas och ge svar på t.ex. areal åkerfrukt 1950, antalet ängsfruktodlingar etc. Samtliga ytor som kartinventerats i detta steg ska fältinventeras enligt steg sex nedan.

3) Utifrån aktuell fastighetsbildning fastställa och ge identifiering, enligt inventeringsblankett bilaga 4, till varje skifte som identifierades i ovanstående kartinventering 1950. Samtliga fastigheter som 1950 hade åker, äng eller åkerrennsodling ska således inventeras, varje skifte får en identitet bunden till fastigheten. Fastighetskartan uppdateras tre gånger varje år och får anses vara aktuell.

4) Kontroll av tidigare inventeringar samt EU-stöd. De olika inventeringarna som redovisats ovan bör användas som ett komplement. Ängs-, betes- och ängs-hagmarksinventeringarna kontrolleras enkelt i ArcGIS. Allt inventeringsmaterial finns inom Länsstyrelsen. Uppgifter om förekomst i tidigare inventeringar matas in i databasen. I detta steg kontrolleras också EU-bidragen upp tillsammans med Landsbygd och överförs till databasen.

De fastigheter som haft eller har bidrag från Länsstyrelsen för ängsfruktodlingar är väl utredda och inventerade i skötselplanen som föregått beviljandet av bidrag. Uppgifterna i skötselplanen kan ersätta stora delar av inventeringen i momenten frågeformulär, intervju och fältinventering. En bearbetning krävs dock för inmatning i databasen.

5) Samtliga lagfarna ägare till de fastigheter som identifierats i steg tre hämtas ur fastighetsregistret och dokumenteras i databasen. Brevutskick till samtliga ägare som ska innehålla övergripande information om inventeringsprojektet och dess syfte. En karta med inventeringsytorna enligt steg ett ska bifogas samt frågeformulär, se bilaga 5, där information om odlingarnas historik, skötsel och status kan fyllas i av ägaren och sändas in till Länsstyrelsen innan fältstudierna enligt steg sex tar vid. Om inte skriftliga uppgifter inkommer, kan en intervju personligen eller genom telefon ersätta den skriftliga informationen. Uppgifterna läggs manuellt in i databasen.

Ett medgivande från fastighetsägarna behövs av juridiska skäl inför fältinventeringen, eftersom fruktodlingarna inte kan anses vara tillgängliga enligt allemansrätten.

6) Fastigheterna inventeras i fält med hjälp av handdator. Skiftena från 1950 finns inlagd i handdatorn och editeras till nuvarande yta. Två alternativ har diskuterats:

a) Handdator där hela inventeringen sker. Överförs därefter till databas där redigering kan göras, t.ex. en mer utförlig helhetsbedömning med kommentarer till de olika inventeringsparametrarnas utfall. Se bilaga 6, Inventeringsblankett provinventering.

b) Handdator där delar av fältinventeringen sker, t.ex. inmätningen av skiften. Övrigt i inventeringen noteras manuellt och skrivs in i databas som kopplas mot handdatorns information.

Efter provinventeringens resultat är alternativ b det som är mest lämpligt för den här inventeringen, eftersom ägaren kan tillföra så mycket information som är svår att hantera i en handdator.

I fältinventeringen ska ingå fotodokumentation genom att utse tre fotopunkter på varje fastighet, vilka digitaliseras för återkommande fotografering i framtiden. Tre foton läggs till dokumentationen i databasen.

Förslaget från styrgruppen att varje träd inom ängsfruktodlingarna ska digitaliseras och klassas bedömdes bli alltför kostsamt, då det i inventeringen tar lång tid samt innebär ytterligare ett GIS-skikt, vilket kräver teknisk lösning för att kopplas ihop med övriga inventeringen.

7) Efterbehandling i databasen av fältstudien. De digitala uppgifterna överförs och en sammanställning finns i databasen över såväl digitalt som manuellt inmatade uppgifter. Utifrån denna görs en helhetsbedömning eller sammanfattning över historik, status och övrig information som framkommit.

8) Flygfotografering över de mest bevarandevärda odlingarna på låg höjd för dokumentation av landskapsbilden. Träd, ängar och landskapselement såsom rösen och stenmurar ska synas. Bilderna läggs till övrig dokumentation i databasen. Vid en uppföljande inventering i framtiden kan bilderna vara ett bra jämförelsematerial.

9) Redovisning av inventeringen

- GIS-skikt tillgängligt för användare inom Länsstyrelsen. Koppling mot databas där fullständig dokumentation från inventeringen samt bilder finns tillgängliga.

- Externa webben, tillgängligt för allmänheten

a) Rapport i pdf-format. Redovisning av inventeringen med utförlig historisk bakgrund, metodbeskrivning, resultatsammanställning, uppföljningsförslag och en helhetsanalys.

b) GIS-skikt där användaren ska kunna jämföra odlingsytorna 1950 med 2011 men också kunna klicka sig in på en utvald odling i kartan och få upp utvald information från databasen.

En bearbetning av uppgifterna i databasen för denna allmänna GIS-tjänst kan behövas.

- Broschyr för allmänheten med historisk tillbakablick, redovisning av olika odlingstyper, Urshults särprägel, bilder, kartor med jämförelse 1950-2011 och framtidsspaning.
- Informationstavlor i Ellenäs, Munkanäs och Kurrebo behöver efter inventeringen uppdateras och anpassas till Kulturmiljövårdens övriga informationsmaterial.

Provinventering

Tre fastigheter har ingått i en fördjupad provinventering.

Den första har valts ut som representant för kategorin fastigheter som redan tidigare uppmärksammats i olika inventeringar och som har bidrag för skötseln av ängsfruktodling.

Den andra fastigheten har enligt kartan 1950 ängs-, åkerren- och åkerfruktodling och är belägen inom kärnområdet, dvs. norr om Urshult men är ej tidigare uppmärksammad i inventeringar.

Den tredje fastigheten är belägen i ytterområdet, strax söder om Väckelsång och har enligt kartan 1950 ängs-, åkerren- och åkerfruktodling. Avståndet till Urshult är fågelvägen ca 11 km och till Kvarnåmåla station ca 4 km. Inga tidigare inventeringar på fruktodlingsytorna 1950 är gjorda.

Resultatet av provinventeringen blev varierande. Den första fastigheten hade större areal fruktodling 2010 än på den ekonomiska kartan från 1950. Samtliga skiften var välhävda utom en åkerrensodling som var borttagen och en som var igenvuxen men restaurerbar. En åkerfruktodling var borttagen. Fruktträdens åldersstruktur varierade, inslag av koypade träd förekom. Varierande floravärden, kvävepåverkan förekom på en del skiften. Sammantaget en välskött odling med höga natur- och kulturvärden. Det geografiska läget intill Åsnen samt det varierande landskapet med stenmurar, småbrukskaraktär och de varierande odlingsätten av fruktträd utgör ett bra exempel av det för trakten typiska kulturlandskapet. Tack vare de inventeringar och den dokumentation som gjorts i samband med NOLA- och KOLA-bidrag, finns det ett gediget material, se bilaga 7, över odlingarna för de senaste 20 åren, någon intervju genomfördes därför inte med ägaren.

Väl bevarad ängsfruktodling

Den andra fastigheten hade 1950 sju olika skiften med fruktodlingar av skilda slag. Idag finns endast ett tiotal träd kvar. Några stod utmed vägrenen, i trädgården samt ett par i den forna ängsfruktodlingen. Ägaren uppgav att ängsfruktodlingen upphörde under 1960-talets slut. Plommonodlingarna på åkrarna upphörde under 1970-talets början, på åkrarna fanns också vinbärsodling. Frukten ersattes av jordgubbar och sedermera av salladskål. All odling upphörde 1983. Skiftena förekommer inte i några tidigare inventeringar, därför blir kontakten med markägaren mycket viktig för kunskapsöverföringen i inventeringen i ett sådant här fall. Fastigheten är ett typexempel på den strukturomvandling som kan utläsas i bakgrundskapitlet ovan. Frukten få ge vika för jordgubbar och sedan salladskål för att sedan avslutas. Åkrarna är numera utarrenderade. Kvar på ägorna står några fruktträd som minnen från en annan tid på gården och i trakten, se bilaga 8.

Igenvuxen ängsfruktodling.

Den tredje fastigheten hade 1950 åtta skiften med fruktodlingar av skilda slag. Även här återstod endast några enstaka fruktträd på fastigheten, de flesta i åkerren eller i den utökade trädgårdsarealen. Ägaren uppgav att föregående brukare haft odlingar men från 1960-talets början har de tagits bort. Diplom för fruktodlingarna har i huset återfunnits från 1920-, 30- och 40-talet. Fruktodlingarna ersattes av traditionellt jordbruk. Skiftena förekommer inte heller här i några tidigare inventeringar, därför blir kontakten med markägaren mycket viktig för kunskapsöverföring i inventeringen, se bilaga 9. På den här fastigheten avslutades fruktodlingen till förmån för traditionellt jordbruk, alltså inte någon övergång med bär och grönsaker. En fråga att följa upp i totalinventeringen kan vara, om det är vanligare med en

direkt övergång till jordbruk i de perifera områdena, alltså ingen bär- och grönsaksodling i övergången?

Provinventeringens resultat var mycket intressant. Tre fastigheter med ganska olika utvecklingsförlopp efter 1950. På den första fastigheten lever traditionen och fruktodlingarna vidare, den är väl dokumenterad. På den andra fastigheten i kärnområdet är odlingarna borttagna och odlarna valde under 1960-70-talet att gå över till jordgubbar och grönsaker, vilket verkar vara ett typiskt förlopp i trakten. Ägaren kunde redogöra för utvecklingen och överföra viktig kunskap till inventeringen. På den tredje fastigheten i perifert område fanns heller ingen odling kvar, men även här kunde ägaren ge viss information om vad som hänt med fruktodlingarna under 1900-talet.

Trots den ringa omfattningen på provinventeringen går det av resultaten från denna att förutsäga, att en totalinventering kommer att ge ett stort kunskapsunderlag med möjlighet till en mycket nyanserad analys över utvecklingen av fruktodlingarna.

Av tekniska och ekonomiska skäl utfördes inte provinventeringen med handdator. Den framarbetade inventeringsblanketten (som senare skulle lagts in i handdatorn) fungerade dock inte i verkligheten. Fastigheterna har ofta flera skiften som ska inventeras och att upprepa frågor om gödsling, besprutning, ympning m.m. upplevdes alltför oförmligt. Efter denna erfarenhet, samt att intervjuerna tillfört värdefull information i provinventeringen, beslutade styrgruppen att ett frågeformulär i samband med informationsutskicken till fastighetsägarna skulle vara en bättre metod för att få fram relevant information om skötseln av odlingarna.

Tidsåtgång för inventeringen

Redovisning av tidsåtgång följer de åtta stegen enligt inventeringsmodellen ovan.

1. Uppstart, planeringstid, 40 timmar
2. Kartinventering 1950, digitalisering av skiften, 100 timmar
3. Identitetsfasen. Inmatning databas grundinformation, 100 timmar
4. Kontroll inventeringar, bidrag och EU-stöd, inmatning, 100 timmar
5. Framtagning lagfarna ägare. Utskick till samtliga fastighetsägare, inmatning, 300 timmar
6. Fältinventering inklusive bildtid, 500 timmar
7. GIS-databehandling, slutomdöme, 300 timmar
8. Flygfotografering, inmatning bilder i databas, 20 timmar
9. Resultatanalys, rapportsammanställning, framtagande av broschyr, bearbetning av material för externa webben m.m., 400 timmar

Den sammanlagda arbetstiden för hela inventeringen uppgår enligt denna beräkning till 1 860 timmars arbete. Steg ett till fyra bör vara klart före juni månad, då fältinventeringsperioden är lämplig att påbörja. Steg sju och åtta sker i en bearbetningsfas så snart fältarbetet är klart. Ett inventeringsupplägg kan därför se ut ungefär så här:

Steg 1-4	Februari–Maj
Steg 5-6	Juni–September
Steg 7-8	Oktober–December

Inventeringen kan utföras av en person från februari till december med personalförstärkning under sommarens fältarbete. Arbetet som inventerare kräver en självständig personlighet med förmåga att strukturera ett omfattande och varierande projekt. Förmåga att etablera kontakter med befolkningen på landsbygden är en förutsättning. Lämplig utbildning kan vara kulturgeograf, agrarhistoriker eller liknande med tillräckliga kunskaper inom florainventering.

Referenser

Se rubrik "Tidigare inventeringar och projekt", "Nuvarande projekt" och "Befintligt inventerings- och kartmaterial" med början på sidan 11

Klingspor D M, Fruktodlingens uppkomst i Urshultsbygden, artikel i Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1925

Klingspor D M, Fruktodling i Kronobergs län, Sveriges Pomologiska Förenings årsskrift 1925

Gunnarsson Allan, Liten fruktodlingshistoria från Urshultsbygden, Urshultskrönikan 1994

Gunnarsson Allan, Kunniga bönder i Urshult odlade frukt utan slott, Lustgården 77:25-32

Hallberg, Lars-Olof, Äppelkungar - de sista ängsfruktodlarna i vildapelns rike, Gullers Förlag 2008

Fröberg Lennart, ordförande Urshultsodlarna

Hembygdsföreningen Gamla Urshults arkiv samt personalen Gunnar Andersson och Renate Tschap

Bilagor

1. Budgetberäkning
2. Jämförelse ängs/åkerrensfruktodling och åkerfruktodling
3. Statistik över bidrag från Länsstyrelsen till ängsfruktodlare
4. Inventeringsblankett, omarbetad
5. Frågeformulär+ medgivande fastighetsägare
6. Inventeringsblankett, provinventering
7. Provinventering, fastighet 1
8. Provinventering, fastighet 2
9. Provinventering, fastighet 3